

Кривошея Ігор Іванович,

кандидат історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

orcid.org/0000-0003-1429-8293

ResearcherID Web of Science <https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-2581-2019>

Scopus Author ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218539738>

igorkryvosheia@gmail.com

РАДИКАЛЬНІ ПРОЯВИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОТЕСТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. В НАРОДНІЙ МУЗИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНЦІВ

Висвітлено роль українських народних дум та історичних пісень у збереженні історичної пам'яті та відображенні соціально-історичних подій, що вплинули на формування національної свідомості та ідентичності. Метою дослідження є аналіз українських народних дум та історичних пісень з метою виявлення їхньої ролі у формуванні соціальної свідомості українців. Дослідження акцентує на значенні кобзарів та бандуристів у передачі історичних фактів, моральних цінностей та культурної спадщини через музику. Вона не лише документувала життя простого народу (панщину, втечі, повстання), але й слугувала засобом соціального протесту та культурного опору. Через аналіз джерел і творів, стаття підкреслює важливість народних дум та пісень у формуванні загальнонародних ідеалів, аспірацій та вираженні ставлення до влади та соціальної несправедливості. Особлива увага приділена аналізу змісту та мотивів творів, що відображають глибокий зв'язок між культурними виявами та ширшими соціальними процесами, ролі кобзарів та бандуристів у цьому процесі, що виступали не тільки як хранителі історії, але й як активні учасники соціальних змін. Висвітлено епізоди героїзму та відданості, зокрема через пісні про гайдамацькі повстання. Дослідження підкреслює незамінну роль народних дум та пісень у збереженні національної ідентичності, відображаючи їх значення як відгуку на історичні виклики та зміни. Доведено, що народні твори слугували засобом культурного опору, вираження народного протесту, сподівань та прагнень до справедливості та волі. Висновки дослідження демонструють, що народні думи та пісні є незамінними засобами збереження національної ідентичності, відіграючи ключову роль у передачі історичних реалій та культурних цінностей через покоління.

Ключові слова: українські народні думи, історичні пісні, кобзарі, бандуристи, панщина, гайдамацькі повстання, національна ідентичність

Kryvosheia Igor

PhD in History,

professor of the Department of World History and Teaching Methods

of the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

orcid.org/0000-0003-1429-8293

ResearcherID Web of Science <https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-2581-2019>

Scopus Author ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218539738>

RADICAL MANIFESTATIONS OF SOCIAL PROTEST IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY. IN FOLK MUSICAL CREATIVITY OF UKRAINIANS

The role of Ukrainian folk dums and historical songs in preserving historical memory and reflecting socio-historical events that influenced the formation of national consciousness and identity is highlighted. The purpose of the study is to analyze Ukrainian folk dums and historical songs in order to identify their role in the formation of the social consciousness of Ukrainians. The study emphasizes the importance of kobzars and bandurists in the transmission of historical facts, moral values and cultural heritage through music. It not only documented the life of the common people (lordship, escape, rebellion), but also served as a means of social protest and cultural resistance. Through the analysis

of sources and works, the article emphasizes the importance of folk dums and songs in the formation of national ideals, aspirations, and the expression of attitudes toward power and social injustice. Special attention is paid to the analysis of the content and motives of the works, which reflect the deep connection between cultural manifestations and wider social processes, the role of kobzars and bandurists in this process, who acted not only as keepers of history, but also as active participants in social changes. Episodes of heroism and devotion are highlighted, in particular through songs about the Haidamat uprising. The study emphasizes the indispensable role of folk dums and songs in the preservation of national identity, reflecting their importance as a response to historical challenges and changes. It has been proven that folk works served as a means of cultural resistance, expression of popular protest, hopes and aspirations for justice and freedom. The research findings demonstrate that folk dums and songs are indispensable means of preserving national identity, playing a key role in the transmission of historical realities and cultural values across generations.

Key words: Ukrainian folk dums, historical songs, kobzar players, bandura players, serfdom, Haidamak uprisings, national identity

Вступ. В українській народній творчості, зокрема в думах та історичних піснях, відображено широкий спектр соціально-історичних подій, які сформували національну свідомість та ідентичність українського народу. Кобзарі та бандуристи, як носії та виконавці цих творів, відігравали ключову роль у збереженні та передачі історичної пам'яті, моральних цінностей та культурної спадщини. Ці народні співці не лише документували історичні події та соціальні зміни, але й висловлювали загальнонародні прагнення, сподівання та розчарування, що виникали у відповідь на такі події, як ліквідація Запорізької Січі, обмеження гетьманської влади, посилення панщини.

Метою дослідження є аналіз українських народних дум та історичних пісень з метою виявлення їхньої ролі у формуванні колективної пам'яті та соціальної свідомості українців. Особливу увагу приділено дослідженню того, як ці твори відображали відносини між народом і владою, реакцію народу на соціальну несправедливість, а також механізми культурного опору та самозахисту в умовах політичної та економічної опресії.

Джерельною базою дослідження виступають публікації, які зосереджують увагу на українських думах та історичних піснях. Однією з ключових є збірка, упорядкована О. Таланчук, що включає в себе зразки народної творчості, що зберігають в собі відлуння історичних подій, героїчної боротьби українського народу за визволення (Таланчук, 1990). Інша фундаментальна робота, опублікована за постановою Редакційно-видавничої ради Академії наук Української РСР, упорядкована колективом авторів Д. Павлієм, М. Родіною, М. Стельмахом, представляє собою збірник, що містить тексти пісень (Павлій, 1955). Крім того, значне

місце в дослідженні займає «Історія української музики» у семи томах, яка відіграє ключову роль у з'ясуванні еволюції української музичної культури, зокрема ролі кобзарів та бандуристів у музичному житті України (Скрипник, 2016). Дані видання дозволяють глибше зануритись в контекст історичних подій та соціальних процесів, що вплинули на формування народної творчості, а також розкрити специфіку відображення в народних думах та піснях таких важливих тем, як ліквідація Запорізької Січі, гетьманщини, кріпацтва та панщини. Дослідження спирається на аналіз цих джерел з метою ідентифікації особливостей народної реакції на зазначені історичні зміни, що мали місце в Україні кінця XVIII ст., та ролі народних співців у цьому процесі.

Основні результати дослідження демонструють, що народні думи та історичні пісні не лише слугували виразом спільних прагнень та інтересів народу, але й відігравали ключову роль у збереженні національної пам'яті про складну, трагічну й героїчну добу другої половини XVIII ст. Аналіз дум і пісень розкриває глибоко вкорінені в народній свідомості образи героїзму, мужності, а також непохитної віри в справедливість та надії на краще майбутнє.

Перейдемо до аналізу деяких зразків народної творчості. Пісня «Ой, судома, пане-брате, судома» відображає становище селян-кріпаків в другій половині XVIII ст. Пісня слугує яскравим прикладом того, як народна музика відображала історичні події та емоційні стани того часу, будучи засобом соціального протесту:

Наїхали вражі пани,

Забрали у мене.

То він мене набив добре

Да ще й випхав з хати... [Павлій,

1955, с. 144-145]

Ці рядки відображають гостроту конфлікту між селянами та поміщиками, втрату власності та жорстоке поводження, що є характерними для кріпосницького ладу того періоду.

XVIII ст. в історії України відзначилося значними соціальними змінами, серед яких особливе місце займають гайдамацькі повстання та опришківські рухи, активізація яких відбувалася на тлі зростання соціального невдоволення через закріпачення селян. Аналізуючи цей період, Михайло Драгоманов вказує на соціально-економічну, а не національно-політичну природу протестів, звертаючи увагу на неоднозначність політичних оцінок та симпатій (Драгоманов, 1906, с.63). Невизначеність політичних орієнтирів українського народу того часу ілюструється через коливання в оцінках історичних постатей, як-от Катерини II, що в піснях могла водночас виступати як позитивний та негативний персонаж. Михайло Драгоманов звертає увагу на те, що пісні та думи, створені в цей період, слугують не лише як засіб збереження історичної пам'яті, а й як важливий інструмент соціальної критики та самовираження (Драгоманов, 1906, с. 64).

Пісня «Ой, нікому так не горе» відображає історичний контекст втечі селян-кріпаків від своїх панів, що була однією з форм протесту. Через її текст простежується глибока соціальна несправедливість і зневага до селян з боку поміщиків, які вважали своїх підданих лише засобом збагачення. Ця пісня передає важливий момент у визвольному русі селянства, показуючи їхнє прагнення до свободи та готовність до ризикованих кроків, як-от втеча за Дунай, що в ті часи символізувала втечу від утисків та сподівання на краще життя.

Ой, ти, пане-отамане,
Лягай спати, не думай,
А ви, хлопці молодії,

Вибирайтесь за Дунай!.. [Павлій, 1955, с. 146]

Пісня «Ой, нікому так не горе» є важливим свідченням історичного періоду, коли боротьба за особисті права та свободу починала набирати обертів серед утиснених верств населення, стаючи одним з елементів культурної спадщини, що відображає соціально-історичні реалії того часу.

Герої українських народних дум та історичних пісень завжди виступали як втілення

моральних цінностей, ставши виразниками амбіцій та прагнень українського народу. Навіть перебуваючи в тривалій неволі, вони зберігають вірність своїй мові та культурним традиціям, живлячи незгасну надію на повернення до мирного життя в рідні краї, під ясні зорі краю, де панує християнський мир.

Пісня «Ой Левенче, Левченоньку» відображає образ ватажка селянських повстанських загонів, що боролися проти феодално-кріпосницького та національно-релігійного гніту на Поділлі в другій половині XVIII ст. (Полехов, 2014, с. 54). Левенці, як їх називали, стали символом опору проти утисків та прагнення до волі і справедливості.

Ой Левенче, Левченоньку, Ти удовин сину да
козаченьку!

Вже ж на тебе всі пани

Встали із ізрадою,

Хотять уловити громадою...

[Павлій, 1955, с. 160]

Пісня «Ой Левенче, Левченоньку» є важливим джерелом, що відображає народну пам'ять про боротьбу проти утисків, символізуючи відвагу, мужність і незламність духу українського народу в історичних умовах XVIII ст.

У XVIII ст., періоді виразних соціальних та національних потрясінь в історії України, народні думи та історичні пісні відігравали важливу роль у відображенні духу опору та самоідентифікації українського народу. Пласт історичних пісень, що охоплює цей період, зокрема відзначається темами боротьби проти польсько-шляхетського поневолення, втілені у творах про козацькі ватажки та гайдамацькі повстання.

Пісня «Ой, не спав я нічку темненькою», записана від П. Саксаганського у 1924 р., занурює нас у контекст історичних подій середини XVIII ст., коли відбувалося заселення південно-українських степів сербами (у пісні згадуються хорвати). Ця пісня відображає соціально-економічні зміни в регіоні міста Бобринець, Кіровоградської області, що пов'язані з процесами осадництва та змінами в традиційному способі життя місцевого населення.

Ой, не спав я нічку темненькою

Та не буду спати ще й другуго;

Ой, чогось мені нудно

І на серденьку трудно [Павлій, 1955, с. 161]

Таким чином, «Ой, не спав я нічку теменьку» є яскравим прикладом того, як народна пісня може слугувати відображенням історичних змін, впливаючи на соціальну свідомість та емоційний стан людей, що переживають ці зміни.

У 1768 р., коли Україною прокотилася хвиля Коліївщини, на чолі з Максимом Залізником та Іваном Гонтою, сталася одна з найзначніших сторінок в історії українського народу. Після придушення цього повстанського руху, в містечку Кодні на Житомирщині було проведено судовий процес, під час якого здійснено жорстоку розправу над учасниками повстання (Коліївщина: 1768-1769 роки у документальній та мемуарній спадщині, 2019, с. 94). Суд засудив понад двісті осіб до крайньої міри покарання, яке включало четвертування, спалення на палі, відрубання голови та повішення. Серед засуджених знаходилися й бандуристи, які підтримували гайдамаків, серед яких були Михайло з села Шаржиполя та Василь Варченко зі Звенигородки, а також Прокіп Скряга з Остапова (Канигін, 2006, с. 410). Ці події вказують на те, що кобзарі не лише відігравали роль культурних носіїв, але й були активними учасниками соціальних та політичних подій того часу.

Пісня «Максим козак Залізник» відображає героїчний образ Максима Залізника, видатного керівника Коліївщини - селянського повстання 1768 р. Пісня описує як Залізник зібрав гайдамацький загін і виступив проти панів, взявши під контроль кілька важливих міст на Правобережній Україні, зокрема Умань:

Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,
Обступили город Умань
В обідній годині... [Павлій, 1955, с. 185]

Пісня «Максим козак Залізник» є виразом народної пам'яті про історичні події та героїв, що боролися за волю свого народу. Вона служить нагадуванням про важливість боротьби за справедливість та незалежність, відзначаючи героїчний дух українського народу.

Соціально-побутові думи та пісні, тісно пов'язані з історико-героїчним циклом, відіграють ключову роль у репертуарі кобзарів та лірників, акцентуючи на повсякденних випробуваннях та соціальних негараздах, з якими стикається простий народ (Павлій, 1955, с. 154).

Згадуються в українському фольклорі також інші ватажки Коліївщини. Наприклад постать полковника Івана Бондаренка увічнена в двох піснях, «кожна з яких відома в кількох варіантах. Перша – «Про Івана Бондаренка і осавулу Якименка». Друга – «Хвалилася Україна». Перша розповідає про події включно до прибуття Бондаренка в Грузьку під час повстання. Ключова подія пісні – помста Івана Бондаренка бишівському осавулі (отаману надвірних козаків) Яну Якименку. Друга розповідає про напад на Грузьку гусар, захоплення і смерть ватажка» (Букет, 2014, с. 93)

Увагу та шану українського народу заслужив також Микита Швачка, ще один з керівників Коліївщини. Він став героєм шести відомих пісень: «Про козака Швачку», «Швачка і Бондаренко», «Про Швачку, Максима Залізника, Гонту та Гниду», «Ой, виїхав із Гуманя козаченько Швачка...», «Уманка» та «Про Цимбаленка та Швачку». Різні варіанти цих пісень знаходимо в записах Миколи Гоголя, виданнях Платона Лукашевича (1856), Якова Головацького (1876), Михайла Драгоманова (1883) та ін. (Букет, 2016, с. 211-229).

Великий український поет Тарас Шевченко при написанні своєї поеми «Гайдамаки» звертався до народної пісенної спадщини, яка зберегла пам'ять про Коліївщину. В той же час, Тарас Шевченко, який не мав доступу до Коденської книги, оскільки вона була відкрита та описана значно пізніше, зумів майстерно втілити в поемі «Гайдамаки» яскравий образ кобзаря, невіддільно пов'язаного з народно-визвольною боротьбою 1768 р. Цей кобзар, ім'я якому Волох, у творі Т. Шевченка, не просто розважає повстанців, але й славить їхні звершення, стаючи музичним супроводом їхньої боротьби. За словами Шевченка, така особистість, znana як сліпий Волох, справді існувала і супроводжувала гайдамаків, що збереглося в усній народній традиції, переданій від діда до онука. Цей епізод із поеми підкреслює глибоке розуміння Шевченком значення кобзарського мистецтва не тільки як культурного феномену, але й як важливого чинника соціального впливу та збереження історичної пам'яті (Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах, 1950, с. 81). Кобзар у Шевченковому творі стає символом незламності духу українського народу,

його непереможного прагнення до свободи та справедливості.

В описі німецького автора Штеліна про українських бандуристів від 1769 року відображено унікальний культурний феномен України, де музика була невід'ємною частиною повсякденного життя. Його спостереження вказують на важливість бандури як музичного інструмента, що супроводжував танці та пісні, ставши символом національного духу. Бандуристи, описані як веселі та рухливі, як і самі птахи, втілювали в собі живість українського народу, його здатність виражати глибокі емоції через музику та пісню (Скрипник, 2016, с. 134).

Рекрутські та солдатські пісні, що зародилися в кінці XVIII – початку XIX ст., відіграли значну роль у відображенні змін у соціальній структурі та військових реаліях українського суспільства того часу (Скрипник, 2016, с. 123). Пісні цього жанру стали голосом звичайних людей, що висловлювали своє ставлення до військового призову, панщини та інших форм соціального гніту, одночасно зберігаючи народну пам'ять про героїзм, патріотизм та сподівання на краще майбутнє.

Пісня «Ой галочки-сизоперочки» відображає народне невдоволення примусовим рекрутським набором, введеним в Україні в другій половині XVIII ст. Основна тема пісні – складнощі та трагедія молодих людей, які були змушені служити в армії на довгий 25-річний термін, відірвані від родин та рідного дому. Народ висловлює своє обурення діями влади, зокрема гетьмана та кошового, які стоять за рекрутчиною:

Ой, раді б ми вертатися -
Гетьман не пускає! [Павлій, 1955, с. 197]

Пісня є відгуком на соціальну несправедливість та тяжке брем'я, яке лягло на плечі простого народу внаслідок політичних рішень того часу.

Пісня «Задумали Базилевці» відображає історію Турбаївського повстання 1789 р., коли селяни під керівництвом Семена Помазана виступили проти насильницького перетворення козаків у селян-кріпаків з боку поміщиків Базилевських (Гуржій, 1950, с. 135). Повстання було відповіддю на спроби обмежити волю та права козаків, що сприйнялося селянами як глибока несправедливість і зловживання владою.

Порізали вергунівців
Всі поля на карти, -
Не минулись Базилевцям
Ціі їхні жарти... [Павлій, 1955, с. 223-225]

Пісня розповідає про єдність та солідарність селян, які зібрались разом, щоб захистити своє право на вільне життя, їхню готовність встати на захист своєї землі та відмову підкорятись несправедливому порядку.

Одним із найбільш трагічних епізодів в історії українського народу, який знайшов своє відображення у народних думках та історичних піснях, стали часті напади турецьких та кримських загарбників на українські землі. Ринки Криму та Туреччини переповнювались українськими полоненими, перетворюючи їхню долю на предмет торгівлі та зневаги. Як зауважив відомий історик Михайло Грушевський, саме повітря України було пронизане невільницьким стогоном, ехо якого досі відгукується у народних піснях, передаючи через століття біль і страждання полонених (Грушевський, 1912, с. 202).

Пісня «Ой, пише, пише сотник Піволоцький» розповідає про героїчний епізод взяття Ізмаїла під час російсько-турецької війни 1787-1792 рр., але через призму українського народного оповідання присвячене діям кошового Харка, символізуючи готовність українських козаків до боротьби за свою землю (Паламарчук, 2017, с. 197). У пісні підкреслюється важливість спільних дій та героїзм у боротьбі проти ворогів:

Ой, ударили славні запорожці
З громкої гармати, -
Не зосталось в Ізмаїлові
Ні одної хати... [Павлій, 1955, с. 228]

Уривок ілюструє рішучість та мужність запорожців під керівництвом Харка, які не лише відповідали на заклик до допомоги, а й здійснювали рішучі та вирішальні удари по ворогу.

Висновки. Українські народні думи та історичні пісні віддзеркалюють історичні події другої половини XVIII ст., зокрема радикальні прояви соціального протексту селянства й козацтва. Аналіз пісенного матеріалу засвідчує, що думи та пісні служили не лише засобом збереження історичної пам'яті, але й виразом народного протесту, сподівань та прагнень до

справедливості та волі. Найбільш активним зберігачами і ретрансляторами історичної пам'яті та ідентичності (національної, релігійної, соціальної) були кобзарі та бандуристи, які через своє мистецтво відігравали ключову роль у формуванні колективної пам'яті та культурного

опору. Дослідження підтверджує, що народні думи та історичні пісні є важливим засобом передачі історичних реалій, моральних цінностей та культурної ідентичності українців, відіграючи вирішальну роль у збереженні національної самобутності.

Список використаних джерел:

1. Таланчук, О. (1990). Українські народні думи та історичні пісні. Київ: Веселка. 239 с.
2. Павлій, П., Родина, М., Стельмах, М. (1955). Українські народні думи та історичні пісні. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 660 с.
3. Скрипник, Г. (2016). Історія української музики: У 7 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Т. 1. Кн. 1. Київ. 440 с.
4. Драгоманов, М. (1906). Політико-соціальні думки в нових піснях українського (малоруського) народу // Розвідки М. Драгоманова про українську народну словесність і письменство: У 4 т. / Упоряд. М. Павлик. Львів: Накладом Наук. т-ва імені Т. Шевченка, Т. 3. С. 59-96.
5. Полехов, С. (2014). Летописная «Повесть о Подолье» [ч.2]. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. №2 (56). С. 49-62.
6. Adelsgruber, P. Cohen, L. Kuzmany, B. (2011). *Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772-1918*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau. 316 s.
7. Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. (1950). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР. 314 с.
8. Коліївщина: 1768-1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. (2019). Київ: НАН України ; Ін-т історії України, Том 6/7. 494 с.
9. Канигін, Ю. (2006). Віхи священної історії. Київ: А.С.К. 416 с.
10. Букет, Є. (2014). Іван Бондаренко – останній полковник Коліївщини. Історичний нарис. Київ: Видавництво «Стікс». 320 с.
11. Букет, Є. (2016). Швачка – фенікс українського духу. Київ: Український пріоритет. 360 с., іл.
12. Гуржій, І. (1950). Повстання селян в с. Турбаях (1789-1793). Київ. 435 с.
13. Грушевський, М. (1912). Ілюстрована історія України, Київ-Львів: Друкарня С. В. Кульженко. 556 с.
14. Паламарчук, С. (2017). З історії міста Ізмаїла (османська доба). *Архіви України*. №1 (306). С. 191-207.

References:

1. Talanchuk, O. (1990). *Ukrainian folk dumas and historical songs*. Kyiv: Veselka. 239 s. [in Ukrainian].
2. Pavlii, P., Rodina, M., & Stelmakh, M. (1955). *Ukrainian folk dumas and historical songs*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR. 660 s. [in Ukrainian].
3. Skrypnyk, H. (2016). *Istoriia ukrainskoi muzyky [History of Ukrainian music]: U 7 t. / NAN Ukrainy, IMFE im. M. T. Rylskoho*. Kyiv. T. 1. 440 s. [in Ukrainian].
4. Drahomanov, M. (1906). *Polityko-sotsialni dumky v novykh pisniakh ukrainskoho (maloruskoho) narodu [Political and social thoughts in the new songs of the Ukrainian (Little Russian) people] // Rozvidky M. Drahomanova pro ukrainsku narodnu slovesnist i pysmenstvo: U 4 t. / Uporiad. M. Pavlyk*. Lviv: Nakladom Nauk. t-va imeni T. Shevchenka. T. 3. S. 59-96 [in Ukrainian].
5. Polekhov, S. (2014). *Letopysnaia «Povest o Podole» [ch.2] [Chronicle "Tale of Podolia" [part 2]. Drevnyaya Rus: Voprosi medievistiki*. №2 (56), S. 49-62 [in Russian].
6. Adelsgruber, P. Cohen, L. Kuzmany, B. (2011). *Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772-1918*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau. 316 s. [in German].
7. Т. Н. Shevchenko v dokumentakh i materialakh [Taras Shevchenko in documents and materials]. (1950). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR. 314 s. [in Ukrainian].
8. Koliivshchyna: 1768-1769 roky u dokumentalnii ta memuaranii spadshchyni [Koliivshchyna: 1768-1769 in documentary and memoir heritag]. (2019). Kyiv: NAN Ukrainy; In-t istorii Ukrainy, Tom 6/7. 494 s. [in Ukrainian].
9. Kanyhin, Yu. (2006). *Vikhy sviashchennoi istorii [Milestones of sacred history]*. Kyiv: A. S. K. 416 s. [in Ukrainian].
10. Buket, Ye. (2014). *Ivan Bondarenko – ostannii polkovnyk Koliivshchyny. Istorychni narys [Ivan Bondarenko is the last colonel of Koliiv Oblast. Historical essay]*. Kyiv: Vydavnytstvo «Stiks». 320 s. [in Ukrainian].

-
11. Buket, Ye. (2016). Shvachka – feniks ukrainskoho dukhu [Shvachka –a phoenix of the Ukrainian spirit]. Kyiv: Ukrainskyi pryorytet. 360 s., il. [in Ukrainian].
  12. Hurzhii, I. (1950). Povstannia selian v s. Turbaiakh (1789-1793) [Peasants' uprising in Turbay village (1789-1793)]. Kyiv. 435 s. [in Ukrainian].
  13. Hrushevskiy, M. (1912). Iliustrovana istoriia Ukrainy [Illustrated history of Ukraine]. Kyiv-Lviv: Drukarnia S. V. Kulzhenko. 556 s. [in Ukrainian].
  14. Palamarchuk, S. (2017). Z istorii mista Izmaila (osmanska doba) [From the history of the city of Izmail (Ottoman era)]. *Arkhivy Ukrainy*. №1 (306). S.191-207 [in Ukrainian].